

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN EN ROND BERGEN OP ZOOM IN DE LAATSTE 5 JAREN

Lezing door drs. M.J.A. (Marco) Vermunt, gemeentearcheoloog van Bergen op Zoom op 1 maart 2016

Vooraf

Bij de aanvang van de nieuwste serie hofzaallezingen heette Cees Meijer als hoofd van het nieuw gevormde Cultuurbedrijf de bezoekers welkom. Hij wees er op dat weliswaar de kaarten voor deze lezingen binnen één week waren uitverkocht, hetgeen een record genoemd mag worden, maar ook dat de beide andere geledingen, Theater De Maagd en het CKB op hetzelfde moment uitverkochte zalen kenden. Waarmee deze instellingen succesvol geacht mogen worden in hun bijdragen aan het culturele leven van de Bergse bevolking. Yolande Kortlever leidde als stadshistoricus vervolgens de spreker van deze eerste hofzaallezing in door meteen de kernvraag op tafel te leggen, of het speurwerk van de stadsarcheoloog zou leiden tot de vondst van een dermate oud haventje dat de geschiedenis van de stad herschreven zou moeten worden.

Marco Vermunt legde uit dat het archeologenteam Vermunt en Van der Kallen tegenwoordig niet alleen werkt voor de gemeente Bergen op Zoom, maar ook voor gemeenten in de directe omgeving. Waar vroeger de aandacht van de stadsarcheologie meer gericht was op de oude binnenstad, wordt nu ook de blik gericht op het 'buitengebied' en de omliggende gemeenten. Met verrassende resultaten, die de vroegste geschiedenis van onze omgeving steeds nader in kaart brengen.

Inleiding

Met deze voorafgaande 'schermutselingen' begint Vermunt aan zijn inleiding, die, ofschoon gericht op slechts de jongste 5 jaren, een overvloed aan nieuwe vondsten en inzichten naar voren brengt. De vondsten van eerdere opgravingen zijn met de daaruit gedestilleerde onderzoeksresultaten gepubliceerd in het boek 'Opgravingen in Bergen op Zoom' ¹). De lezing richt zich daarom alleen op de jongste periode.

De titel 'Op zoek naar de Romeinen' is een gepopulariseerde, maar toch treffende verwoording van de eigenlijke kernvraag die de onderzoekers zich stellen:

Klopt het verhaal van de ontwikkeling van stad en land, zoals in 2012 gepresenteerd, nog steeds?

¹ [Opgravingen in Bergen op Zoom](#), door Marco Vermunt en Alexander van der Kallen, Uitg Matrijs 2012, ISBN 978-90-5345-447-3. Dit boek werd in 2012 door de Geschiedkundige Kring als ledengeschenk aangeboden en heeft alleen daarom al een ruime verspreiding.

Of, in nader toegespitste vragen:

- a) Is er een 'haat' in de geschiedenis van westelijk Noord Brabant?
- b) Sinds wanneer is er sprake van bewoning van dit gebied?
- c) Hoe oud is de haven van Bergen op Zoom?

De speurtocht is dan wel niet precies gericht op de Romeinen, maar duidt wel de periode aan waar de aandacht op is gericht: de eerste eeuwen van onze jaartelling, en eventuele sporen uit de daarvoor liggende IJzertijd.

De vondsten onder het Thaliaplein met de inmiddels bekend geworden offer-amfoortjes in een daar liggend ven duiden op de aanwezigheid van een vroeger heiligdom onder de huidige Gertrudiskerk, waarin weliswaar in het verleden opgravingen zijn verricht, maar waarvan de resultaten nimmer gepubliceerd zijn. Vermunt hoopt dat de toen gedane ontdekkingen ooit nog eens worden bijeengebracht in een nieuwe bladzijde in de geschiedenis van dit gebied.

Het vergrote werkveld van de archeoloog betreft de kaart die globaal de gehele Brabantse Wal omvat en het gebied oostelijk ervan tot Rucphen aan toe. De op deze kaart aanwezige zandruggen, bij de Kladde tot nog enkele meters breed, en bij Kalmthout tot wel 10 kilometer, en enkele daar oostelijk van liggende zandruggen lagen in het verleden omringd door metersdik veen, dat onbewoonbaar geacht mag worden. Eventuele bewoningssporen zijn dan ook alleen te vinden op de zandruggen, zoals in en bij Bergen op Zoom, Wouw, Oud Gastel, Oudenbosch, Rucphen.

Kijk in de Pot 2012-2014

Bij de voorbereidingen voor woningbouw op Kijk in de Pot ontstond voor de archeologen een nieuwe mogelijkheid om de ondergrond te onderzoeken voor deze onder nieuwe gebouwen zou verdwijnen. Ook werd bodemonderzoek gedaan op de terreinen waar nu Bastion Orange en de meubelboulevard staan. Dit gebied heeft altijd buiten de bebouwing en de vesting met zijn enorme grondverstoringen door de aanleg van grachten gelegen. Omdat het nagenoeg aan de rand van de zandrug ligt en de rivier de Schelde vlakbij ligt/lag bood dit gebied zeker kansen. En jawel: bij het eerste onderzoek op Kijk in de Pot was het meteen bingo.

Ter hoogte van einde Zuidwestsingel werden zo'n 60 cm onder de oppervlakte zogenaamde paalsporen gevonden. Dat zijn verkleuringen in de bodem, ontstaan door inmiddels geheel vergane rechtopstaande palen die samen een gebouw vormden. Uit de gevonden sporen valt op te maken dat het hier om een bouwwerk ging van ongeveer 3 x 6 meter. Tezamen met op dezelfde diepte gevonden scherven is dit bouwwerk te dateren op 600-500 voor onze jaartelling, dus uit de Vroege IJzertijd. Het is daarmee het oudste gebouw wat tot nog

Een reconstructie van een gebouw zoals dat tijdens de IJzertijd op Kijk de Pot gestaan kan hebben

toe in de omgeving is ontdekt. In Breda is ook een dergelijk bouwwerk gevonden. Het is overigens niet uitgesloten dat er later meer van dergelijke bouwsels ontdekt worden. Dat betekent niet meteen dat er sprake is van een grotere bevolkingsgroep, maar van een eerder of later bouwwerk. Wanneer de bodem met de toenmalige landbouwmethoden uitgeput raakte, verhuisde men eenvoudigweg naar een nieuw, vruchtbaarder gebied. De term 'zwerfende erven' maakt duidelijk dat dit met regelmaat gebeurde.

Waar nu Bastion Orange staat, werd een andere verkleuring gevonden. Deze was bruinig van kleur, en 2 x 2,5 m in omvang. De verkleuring bleek een gevolg van verhitting van de bodem. In de buurt werden ook potscherven gevonden, en bovendien een stuk wat ruwer gevormde klei, wat een stuk van een pottenbakkersoven uit de Vroege IJzertijd bleek te zijn. Een onderzoek naar het verspreidingsgebied van potten leverde op dat toenmalig in Bergen op Zoom vervaardigde potten te vinden zijn tot in Noord Frankrijk, Duitsland en Holland ²). Geconcludeerd mag worden dat de pottenbakkersindustrie al in de 6^e tot 7^e eeuw v. Chr. hier operationeel was. Het is mogelijk dat nog meer sporen gevonden zouden kunnen worden onder en achter de meubelboulevard, maar de aanleg van het parkeerterrein ging te snel om ook daar nog onderzoek te doen.

² zie het kaartje in 'Opgravingen in Bergen op Zoom', pag 18.

Koepelstraat

Ook uit de IJzertijd stamt een crematiegraf dat in 2011 in de Koepelstraat werd ontdekt³). In het graf werd onder meer een [fibula](#) (kleding-sluitspeld) en stukken van een armbandje gevonden, wat er op duidt dat om het een graf van een jonge vrouw gaat. De resten zijn middels de [C14 methode](#) gedateerd. Daaruit komen 3 mogelijke dateringen. Van deze drie denkt Vermunt dat de 7^e eeuw v. Chr. de juiste is, gezien de begeleidende grafvondsten.

Nispen, Essenseweg

Nispen wordt al langer aangeduid als 'de [moeder van Roosendaal](#)' vanwege de veel oudere bewoning. In maart 2015 werd gegraven in het gebied aan de Essenseweg, waar nieuwe bebouwing aan het dorp wordt gepland. Aanvankelijk leverden proefsleuven weinig op, maar toen de aannemer sleuven groef voor de aan te brengen fundering kwamen ook hier paalsporen tevoorschijn. Vervolgens is archeologisch verder gegraven, en de uiteindelijke plattegrond van het huis duidt op een gebouw van 15 bij 7½ à 8 meter, dat vergelijkbaar is met een [eerdere vondst in Haps](#). Het is daarmee de oudste huisplattegrond ten westen van Breda, en dateert op grond van de C14 methode uit 600-500 v.Chr.

Dit succes heeft er toe geleid dat in januari 2016 ook is gegraven onder de naast deze bedrijfswoning [aan te leggen parkeerplaats](#). Op een diepte van slechts 30 cm werd een grote donkere vlek gevonden en Romeinse scherven. Het bleek te gaan om een zgn [potstal](#) van 9 x 7 meter. Op grond van de sporen is ook de opbouw te bepalen: centrale palen die de nok dragen worden omringd door palen van zijwanden.

In dit terrein kwamen daarnaast veel andere vondsten naar

boven: o.a. een fibula, een geelglazen haarring en een stuk van een maalsteen, bestaande uit vuursteen uit het Duitse Nederrijngebied, voorzien van groeven zoals op een maalsteen gebruikelijk zijn. Deze vondsten brengen de periode waarop deze boerderij in gebruik was op de 2^e eeuw van onze jaartelling. Dit strookt weer met de Romeinse vondsten in Bergen op Zoom (Kijk in de Pot en Thaliaplein).

De grijze verkleuring is duidelijk zichtbaar in een overigens veel bruinere bodem. In het ontgravingskruis zijn de paalsporen zichtbaar.

³ Ibidem, pag 17, en [BNdeStem](#)

Verdere vondsten uit deze periode zijn nog gedaan in Oud Borgvliet, het laaggelegen deel van Woensdrecht, en ten noorden en zuiden van Wouw, bij de kerk van Nispen. Mogelijk stammen ook vondsten bij Lepelstraat en [Polre](#) uit die periode.

Verdere sporen uit de IJzertijd zijn niet gevonden. Ondanks de lange historie van plaatsen als Ossendrecht en Huybergen zijn hier totaal geen vondsten gedaan. Weliswaar liggen deze plaatsen ook op de zandrug van de

Brabantse Wal, maar waren daar tot in de middeleeuwen actieve stuifzanden en zgn paraboolduinen, waardoor er in die tijd geen vruchtbare gronden lagen.

Gaandeweg ontstaat bij de archeologen het vermoeden dat er in die vroegste tijd een weg liep vanuit Bergen op Zoom via de Westelaar naar Nispen, en daarna met een ruime bocht naar Rucphen en Breda. Wegen vanuit Bergen op Zoom naar het zuiden zijn van latere datum; de oudste daarvan is de Huybergsebaan. Dat er weinig of geen wegen liepen strookt met de veronderstelling dat de gevonden locaties op de Brabantse Wal vooral gericht waren op de Schelde als reisroute.

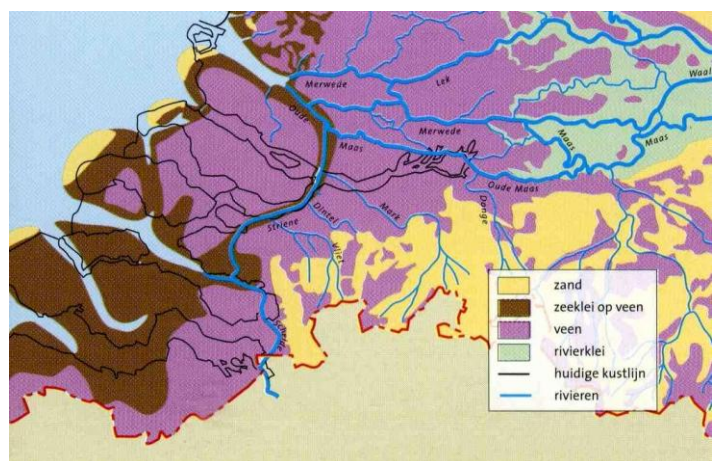
Middeleeuwen

Na de IJzertijd is er tot in de vroege Middeleeuwen niets in het onderzoeksgebied (Brabantse Wal en oostelijk tot aan Rucphen) te vinden. Dan worden sporen gevonden aan het Maaipad in Halsteren, in Lepelstraat (dat langs een voorganger van het Lange Water per schip bereikbaar was: pottenbakkerij), de Polderweg, centrum van Bergen op Zoom, Kijk in de Pot, Gertrudiskapel, Woensdrecht en Ossendrecht. Vanwege tijdgebrek moet een aantal van deze locaties onbesproken blijven.

De vondsten aan de Parade en Thaliaplein, het Romeinse offer-ven en onder de kerk (waarvan nooit een gepubliceerd onderzoek is verschenen) duiden er steeds meer op dat de oudste sporen van bewoning in dit gebied dateren uit de

Reconstructie van een boerderij met potstal, analoog aan de paalsporen, ontdekt aan de Essenseweg in Nispen

Veevorming omstreeks 50 n. Chr

10^e – 11^e eeuw van onze jaartelling. In het ven zijn 4 lagen met sporen te onderscheiden, waarvan de oudste stukken van een haarkam bevatte uit de 10^e tot 11^e eeuw. Ook een munt die gevonden werd aan de Zuidmolenstraat dateert uit die tijd (gemunt met kop van Otto II)

Aan de Kloosterstraat werden onder de gesloopte Antoniuschool zowel sporen gevonden van een gracht als van 2 huizen, waarvan de paalsporen middels de C14 methode zijn te dateren op 1030-1210. Tezamen met de kerk betreft dit mogelijk het veelgemaelde bezit van het klooster van Nijvel, en vormt daarmee ook het begin van de bewoning in Bergen op Zoom.

Detail uit een kaart van Jacob van Deventer anno 1560 toont de situatie vóór de aanleg van de vesting

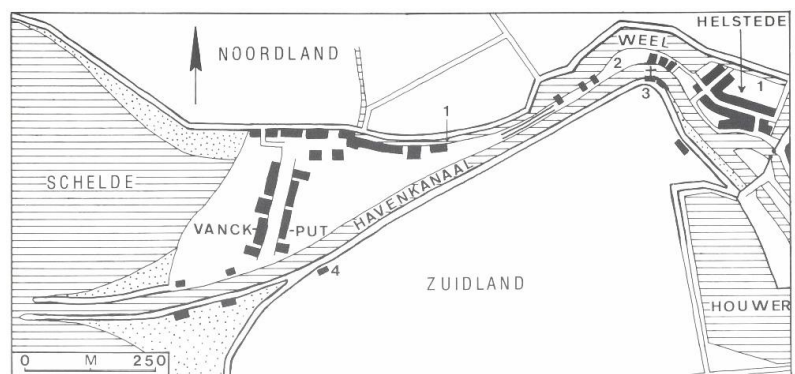
Havengebied

In de directe omgeving van de haven is er eerder geen graafwerk gedaan. Wel is er onderzoek geweest op het voormalige [Ribbensterrein](#) aan de NZ Haven, waar karrevrachten potscherven en zgn [zel-as](#)⁴⁾ duiden op een effectieve ophoging van dit terrein. Ook in Steenberg is dit materiaal bekend als ophogingsmiddel.

De vroegere aardewerkproducten van de pottenbakkerij(en) op Kijk in de Pot werden vermoedelijke dieper in de haven op een schip geladen; daar is nog geen onderzoek naar gedaan. De aanleg van de stadsgrachten en de vestinggrachten hebben echter veel oude sporen doen verdwijnen.

Nedalcoterrein

De huidige opgravingen op het Nedalcoterrein betreffen alleen het gebied noordelijk van de vroegere vaargeul. De vele veranderingen in de vesting op die plek en de bouw van fabriekscomplexen hebben het grootste deel van het gebied ingrijpend verstoord waardoor het gebied waar eventueel sporen te vinden zijn beperkt is tot het terrein achter het huidige groot Arsenaal.

Een kaartje van het havengebied zoals weergegeven in een artikel over de Voorsteden van Willem van Ham in de Waterschans van 1998-4, pag 73

Details op een kaart van Jacob van Deventer en vestingreconstructies uit het boek Merck toch hoe Sterck⁵⁾ maken duidelijk dat het gebied op zeker moment rondom in het water ligt; er is dan een vaarroute gemaakt voor de turftransporten via de noordelijke stadsgrachten,

⁴ Een bijproduct van de salpeterindustrie, zie ook [KAWH Leenders](#) en [Waterschans 2007-3](#)

⁵ Studies 4, Merck toch hoe Sterck, Willem van Ham. [Uitg. Geschiedkundige Kring BoZ](#)

omdat de overkluizingen van de Grebbe de doorvaart steeds verder bemoeilijken. Mogelijk dat de naam van het terrein '[de Wele](#)' (het wiel) hier vandaan komt. Ook een diepte die achter een dijkdoorbraak ontstaat wordt 'wiel' genoemd.⁶). Bekend is de naam Jacob Figulus (= de pottenbakker) die op de Wele gewoond zou hebben. Later heet dit gebied [Helstede](#), een z.g.n. gemeen terrein waar een scheepswerf naast was gelegen. Nadat het ravelijn Boerenverdriet wordt omgevormd tot een bolwerk Boerenverdriet en later met de aanpassingen van de vesting van Menno van Coehoorn, bastion Gadellière en de tenaille Van Dun worden aangelegd is veel van de oorspronkelijke ondergrond verdwenen. Na opheffing van de vestingstatus in 1867 wordt het gebied bebouwd met industrie: [suikerfabriek Van der Linden](#) & Co, later gevolgd door de potasfabriek. In totaal is er sprake van 3 generaties fabrieken. Aan de andere kant van de vaargeul start [Paul Wittouck](#) een maltosefabriek, die later de maltose- en spiritusfabriek wordt. Deze bebouwing beschadigt met het aanbrengen van funderingen eveneens de oorspronkelijke bodem.

Voor het opgravingsgebied werd dus eerst uitgebreid onderzocht waar ooit een gracht gelegen had, dan wel een fabriek of melassetank had gestaan. Daarmee bleef van het hele

terrein slechts één stukje onverstoorde middeleeuwse grond over: langs het Smitsvest. Een eerste proefsleuf leidde meteen tot teleurstelling, omdat deze al de volgende dag bleek volgelopen met olie uit de omringende bodem. Toch zijn er interessante vondsten gedaan in het gebied achter het groot Arsenaal. Op een diepte van 2 m kwamen sporen van een huis en zelfs een stukje bestrating tevoorschijn, dat uit plm 1500 stamt. Het was gelegen op een ophoging van zel-as.

Deze luchtfoto uit 1924 toont hoe vol het gebied stond met fabrieksgebouwen. Eigenlijk opmerkelijk dat er nog oude sporen te vinden waren.

Dat het bestaan van een archeoloog niet van gevaar is ontbloomt, bleek wel uit het volgende: Om meer van de oorspronkelijke aanleg van de haven te vinden is nog dieper gegraven, tot wel 5 à 6 m onder het huidige maaiveld. Daar werd een turfstapelings aangetroffen, die op een laag 13e eeuwse potscherven was gefundeerd. Van deze scherven zijn zelfs twee potten nog gereconstrueerd. Wie weet zijn dit nog potten van de hand van bovenbedoelde Jacob Figulus. Het leek niet raadzaam lang onderaan die bijna verticale afgraving te verblijven; na enige tijd werd de ondergrond met de potscherven instabiel en begon te deinen.

⁶ Het getuigt van historisch besef dat deze naam in het nieuwe woningbouwplan Scheldevesting als deelplan weer terugkomt.

De gevonden turfstapeling is hoogstwaarschijnlijk de oudste havenkant. Na een herhaalde opgraving in 2015 werd een tegen deze turfstapeling liggende helling gevonden, waarop keien als beschoeiing waren gelegd.

Een reconstructie van dit gebied Helstede dat niet werd aangetast door de aanleg van vestingwerken of industrie geeft het volgende scenario:

- Op het zandpakket ligt oorspronkelijk een veenlaag van 3 meter dik;
- In het veen wordt een havenkanaal met houten wanden gegraven;
- Gedurende de 13^e eeuw is het veen afgegraven;
- Op de nieuwe (lager gelegen bodem) is een wal gelegd en potscherven gebruikt ter versteviging;
- Op het dijklichaam is een pakket zel-as gestort;
- In de 15^e eeuw wordt een nieuw pakket as gestort met een helling aan de waterzijde en steenbestorting.

De oude plaggenwal ligt overigens plm 6 meter achter de huidige walkant; opmerkelijk is ook dat het straatje langs het gevonden huis gewoon in het verlengde van de NZ haven loopt. De stenen helling is mogelijk een sleephelling voor de scheepswerf geweest, waar dan wel planken over gelegd zullen zijn.

Bij de ontgraving van de vestingdelen werd overigens de tenaille van Dun voor een groot deel teruggevonden; deze snijdt dwars door het middeleeuwse vlak heen. Ook van Gadellière bleek een veel groter muurdeel dan wat zichtbaar was aan het Smitsvest nog intact; het verdedigingswerk loopt bijna door tot achter het groot Arsenaal.⁷⁾

Een stukje middeleeuwse bestrating, ontdekt op 2 m onder het oppervlak

Resumerend meent Vermunt de boven genoemde onderzoeksvragen beter dan voordien te kunnen beantwoorden:

- a) Is er een 'hiaat' in de geschiedenis van westelijk Noord Brabant?
Neen, er is altijd bewoning geweest vanaf de vroege IJzertijd;
- b) Sinds wanneer is er sprake van bewoning van dit gebied?
De oudste sporen van bewoning dateren uit de vroege IJzertijd:

⁷ Op [Google maps](#) is het leeggemaakte Nedalcoterrein van bovenaf te zien; daarop is de noordelijke muur van Beckaf langs de haveningang zichtbaar. Op [Bing maps](#) is een eerdere afbeelding van tijdens de sloopwerkzaamheden te zien. Verondersteld mag worden dat beide luchtopnamen na verloop van tijd door een latere afbeelding worden vervangen.

c) Hoe oud is de haven van Bergen op Zoom?

Sedert de 13^e eeuw is sprake van aanleg van een turfwal langs een/de vaargeul. Hoe ver de haven tot aan/in de stad reikte is daarmee nog niet duidelijk.

In verband met deze laatste vraag hoopt Vermunt ooit nog dichterbij, of zelfs voorbij het spuihuis nog eens naar het havenkanaal te kunnen speuren, om daar wellicht de vroegste turfwal opnieuw terug te vinden. Vooral ter hoogte van de Bruinevisstraat is zijn hoop gevestigd sporen te vinden van de 13^e eeuwse pottenbakkerij op Kijk in de Pot. De Bruinevisstraat heette vroeger Gertrudisstraat, en leidde vroeger naar de Gertrudiskapel, langs welke route de heilig Kruisprocessie trok, en weer terug de stad in kwam langs de Boschstraat. En zo komen we weer terug bij de kerk en Gertrudis, waarmee volgens de legende de bewoning van Bergen op Zoom begon, en Marco Vermunt zijn meer dan boeiende presentatie afsloot.

Yolande Kortlever concludeerde dat de geschiedenis van de stad weliswaar niet hoeft te worden herschreven, maar verrijkt en verlengd is deze zeker op grond van de laatste ontdekkingen.